

---

---

ความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุม ในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม  
Readiness of Phra Borrommatat Nakornchum Temple as the Art Tourism  
Destination

รัชนิวรรณ บุญอนันต์\*

พชรไพโรจน์ ประภัสสร\*\*

---

---

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง ความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม มีวัตถุประสงค์ของการศึกษาเพื่อ 1) ศึกษาลักษณะทางกายภาพของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม และ 2) ศึกษาความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม ประชากรและกลุ่มตัวอย่างในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ คือ นักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุนครชุม จำนวน 400 คน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการวัดพระบรมธาตุนครชุม จำนวน 36 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ แบบสอบถาม และการสัมภาษณ์เชิงลึก วิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณในรูปค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ( $\bar{X}$ ) ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D) และใช้การบรรยายประกอบคำอธิบายผลของข้อมูลจากตาราง ส่วนข้อมูลเชิงคุณภาพใช้การวิเคราะห์เนื้อหา ผลการศึกษาพบว่า วัดพระบรมธาตุนครชุมมีลักษณะทางกายภาพเหมาะต่อการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม กล่าวคือ วัดพระบรมธาตุ เป็นวัดที่สร้างขึ้นมาพร้อมกับเมืองนครชุมเป็นวัดประจำเมืองเหมือนกับวัดพระแก้วประจำเมืองกำแพงเพชร ภายในวัดพระบรมธาตุนครชุมมีศิลปกรรมที่โดดเด่นแตกต่างจากวัดอื่น ๆ ในจังหวัดกำแพงเพชร คือ มิ่งองค์พระบรมธาตุเจดีย์ซึ่งบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 9 พระองค์ และต้นพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไททรงปลูกไว้ เป็นสิ่งดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปเดินทางมากราบไหว้และสักการะ นอกจากนี้ยังมีศิลปกรรมอื่น ๆ ที่น่าสนใจ เช่น วิหารพระประธานพร วิหารอดีตเจ้าอาวาส ศาลาเรือนไทย เป็นต้น ด้านความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมตามความคิดเห็นของนักท่องเที่ยว พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นต่อความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมทางด้านสิ่งดึงดูดใจภายในวัดฯ การเข้าถึงหรือเส้นทางเข้าถึงวัดฯ สภาพแวดล้อมของวัด ข้อจำกัดในการรองรับนักท่องเที่ยวของวัดฯ และการให้บริการข้อมูลการท่องเที่ยวของวัดฯ โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก

---

\*ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร

\*\*ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร

มีเพียงด้านสิ่งอำนวยความสะดวกภายในวัดและบริเวณรอบ ๆ วัดฯ เท่านั้นที่นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนข้อเสนอแนะแนวทางในการพัฒนาวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมนั้น ทุกภาคส่วนมีความคิดเห็นตรงกันว่า วัดควรมีการพัฒนาวัดพระบรมธาตุนครชุมเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยวชม ดังนี้ 1) วัดควรมีการจัดสรรพื้นที่อย่างเป็นสัดส่วน 2) วัดควรพัฒนาให้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม 3) ควรมีการปรับปรุงภูมิทัศน์ภายในวัดให้สงบ ร่มรื่น สวยงาม 4) เพิ่มป้ายบอกทิศทางมาวัดฯ 5) เพิ่มป้ายอธิบายและให้ข้อมูล ณ โบราณสถานและโบราณวัตถุภายในวัด 6) ด้านหลังวัด (เดิมเป็นหน้าวัด) ควรปรับให้เป็นถนนวัฒนธรรม 7) ควรมีมาตรการจัดการสุนัขภายในวัดให้มีที่อยู่อย่างเป็นสัดส่วน 8) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรเข้ามาสนับสนุนงบประมาณในการจัดการวัดฯ

**คำสำคัญ:** ความพร้อมของวัด / แหล่งท่องเที่ยว / แหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

## ABSTRACT

The aims of this study were 1) to study the physical characteristic of Phra Borrommatat Nakornchum Temple as the art tourism destination and 2) to study the readiness of the temple as the art tourism destination. The samplings were 400 tourists who traveled to this temple and 36 stakeholder. The research tools were the questionnaire and the in-depth interview. The quantitative data analyzed as frequency, percentage, mean ( $\bar{X}$ ), standard deviation (S.D) and table description. The qualitative data used the content analysis. The research result has found that this temple has suitable physical characteristic as the art tourism place. As this temple was built at the same time as Nakornchum City and serves as the city temple like Phra Kaew Temple which serves as Kamphaeng Phet City temple. Inside the temple has the distinguish differentiation from the others in Kamphaeng Phet. There were 9 pagodas which contained the Buddha's relics and the Bo tree that the Buddha attained which Lithai King planted. These were attract the tourists and others travel to greet and worship. Besides, there were the other interested arts as Pratanporn Vihara, Former Abbot Vihara and Thai house pavilion. The readiness of this temple as the art tourism source from the tourist's opinion had found that there were the attractive things inside the temple, the route and the environment. There were high level as the whole in limitation welcoming tourist and tourist information service. The facilities both inside and surround the temple were in moderate level. The suggestion to

develop the temple as the art tourism source for welcoming the tourists were 1) allot the area proportion 2) develop it as the practice dharma place 3) adjust the inside physical geography to be calm, shady and beauty 4) add up the direction signs to the temple 5) add up the information and signs for ancient remains and antiques inside the temple 6) adjust the back of the temple to be the culture road (former it was the front of the temple) 7) should be the dog management regulation 8) the related organizations have to support the budget to manage the temple.

**Key words :** Readiness of The Temple / Tourism Destination / Art Tourism  
Destination

### ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันวัดมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม วัดไม่ได้เป็นศาสนสถานเพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวประเภทศาสนสถานที่สำคัญด้วยมีแหล่งท่องเที่ยวที่สามารถศึกษาย้อนกลับได้ในเรื่องของประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปกรรมต่าง ๆ เป็นที่ต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองได้ ทำให้นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติหันมาสนใจท่องเที่ยวและศึกษาหาความรู้จากวัดเป็นจำนวนมาก เมื่อนักท่องเที่ยวเข้ามาเที่ยววัด สิ่งที่นักท่องเที่ยวต้องการไม่ใช่เพียงแค่ความสวยงามของสถาปัตยกรรม แต่เป็นประวัติความเป็นมาของวัด นักท่องเที่ยวต้องการจะทราบว่าวัดนี้มีที่มา มีโบราณสถานที่สำคัญอย่างไร มีโบราณวัตถุอะไรบ้างที่น่าสนใจ นอกจากนั้นพุทธประวัติก็เป็นสิ่งที่นักท่องเที่ยวสนใจ

จังหวัดกำแพงเพชร เป็นจังหวัดที่มีแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดที่มีชื่อเสียงหลายแห่ง เช่น วัดพระแก้ว วัดพระธาตุ วัดบ่อสามแสน วัดโมฬี วัดเสด็จ วัดสว่างอารมณ์และวัดพระบรมธาตุนครชุม เป็นต้น ซึ่งวัดแต่ละแห่งก็จะมีมีความโดดเด่นแตกต่างกันไป โดยเฉพาะวัดพระบรมธาตุนครชุมนั้นมีลักษณะโดดเด่นแตกต่างจากวัดอื่นในจังหวัดกำแพงเพชร จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของวัดพระบรมธาตุนครชุม พบว่า วัดพระบรมธาตุนครชุมเป็นวัดที่สร้างขึ้นพร้อมกับเมืองนครชุม เป็นพระอารามหลวงประจำเมืองกำแพงเพชรเมื่อปี พ.ศ. 1762 ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี การที่วัดพระบรมธาตุมีทรัพยากรการท่องเที่ยวที่สำคัญ ส่งผลให้ปัจจุบันมีนักท่องเที่ยวจำนวนมากทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเดินทางเที่ยววัดพระบรมธาตุ โดยเฉพาะการที่นักท่องเที่ยวได้เดินทางมาสักการะกราบไหว้พระบรมธาตุเพื่อความเป็นสิริมงคล จนมีคำกล่าวที่ว่า “เมื่อมาถึงจังหวัดกำแพงเพชร ถ้ามิได้มากราบไหว้พระบรมธาตุนครชุม ถือได้ว่ามาไม่ถึงจังหวัดกำแพงเพชร” ถึงแม้ว่า วัดพระบรมธาตุนครชุม จะเป็นวัดที่มีศักยภาพแต่ยังมีปัญหาในการจัดการ และเมื่อมีนักท่องเที่ยวเดินทางมาเที่ยวชมวัดพระบรมธาตุนครชุมเพิ่มมากขึ้น ทางวัดควรมี

การเตรียมความพร้อมในการต้อนรับนักท่องเที่ยวและบริหารจัดการวัดในฐานะเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่จะทำให้โบราณวัตถุ และโบราณสถานภายในวัดคงสภาพเดิม และไม่เป็นการรบกวนการปฏิบัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายอีกด้วย อนึ่งนอกจากนี้ พบว่า ยังไม่มีนักวิจัยท่านใดทำการศึกษาศึกษากายภาพจริง ๆ ของวัดพระบรมธาตุ นครชุม โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านกายภาพและความพร้อม ดังนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ควรมีการศึกษาถึงความพร้อมของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

### วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาลักษณะทางกายภาพของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม
2. เพื่อศึกษาความพร้อมของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

### ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีขอบเขตด้านเนื้อหา ดังนี้ เป็นการศึกษาถึงลักษณะทางกายภาพของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของวัด ทำเลที่ตั้งของวัด ลักษณะทางภูมิทัศน์ ส่วนการศึกษาความพร้อมของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นสถานที่ท่องเที่ยวทางศิลปกรรมจะศึกษาเกี่ยวกับสิ่งดึงดูดใจภายในวัด เส้นทาง การขนส่ง หรือการเข้าถึงวัด สิ่งอำนวยความสะดวก และสภาพแวดล้อม

### ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบถึงลักษณะทางกายภาพของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม ซึ่งสามารถนำข้อมูลที่ได้มาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมต่อไป
2. ทราบถึงความพร้อมของวัดพระบรมธาตุ นครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม ซึ่งข้อมูลที่ได้สามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาวัดให้มีความพร้อมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมที่สามารถกระตุ้นดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวเดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุเพิ่มมากขึ้น
3. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องนำข้อมูลที่ได้ไปปรับใช้กับแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมอื่น ๆ ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ใกล้เคียงกับวัดพระบรมธาตุ

## วิธีดำเนินการวิจัย

### 1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ คือ นักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุนครชุม กำหนดขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาโดยการเปิดตารางของ Taro Yamane (สุวรรณา, 2541) ที่ระดับนัยสำคัญ 0.05 และค่าความคลาดเคลื่อน  $\pm 5\%$  จำนวนทั้งสิ้น 400 คน และใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบบังเอิญ (Accidental Sampling) และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการวัดพระบรมธาตุนครชุมเป็นแหล่งท่องเที่ยว ได้แก่ เจ้าอาวาสวัดและพระภิกษุสงฆ์ของวัดพระบรมธาตุนครชุม หน่วยงานภาครัฐ ผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยว นักวิชาการ คณะกรรมการวัดพระบรมธาตุนครชุมและชุมชนท้องถิ่น จำนวนทั้งสิ้น 36 คน โดยใช้วิธีการสุ่มกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) เฉพาะตัวแทนจากหน่วยงาน/องค์กรที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการและการท่องเที่ยวของวัดพระบรมธาตุ ซึ่งเป็นผู้ที่สามารถแสดงความคิดเห็นในเรื่องที่ศึกษาได้เป็นอย่างดี

### 2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การศึกษาในเชิงปริมาณ

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยคือ แบบสอบถาม (Questionnaires) เกี่ยวกับความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

การศึกษาในเชิงคุณภาพ

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เกี่ยวกับข้อเสนอแนะแนวทางในการพัฒนาความพร้อมของวัดพระบรมธาตุในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

### 3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

3.1 ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามถามนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุนครชุม และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) แบบไม่เป็นทางการ (Informal Interview) ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการและการท่องเที่ยวของวัดพระบรมธาตุนครชุมเกี่ยวกับความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

3.2 ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารรายงานบทความ หนังสือต่าง ๆ เกี่ยวกับลักษณะทางกายภาพของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

### 4. สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล

4.1 สถิติเชิงพรรณนา (Descriptive Statistics) ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมโดยใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์สำเร็จรูป และวิเคราะห์ข้อมูลในรูปของค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ( $\bar{X}$ ) ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D) และใช้การบรรยายประกอบคำอธิบายผลของข้อมูลจากตาราง

การให้คะแนนและการแปลความหมายของค่าเฉลี่ยของคะแนนตามเกณฑ์ ดังนี้  
(ประกอบ กรรณสูต, 2542)

เกณฑ์การให้คะแนน

|                       |          |   |
|-----------------------|----------|---|
| มีความพร้อมน้อยที่สุด | ให้คะแนน | 1 |
| มีความพร้อมน้อย       | ให้คะแนน | 2 |
| มีความพร้อมปานกลาง    | ให้คะแนน | 3 |
| มีความพร้อมมาก        | ให้คะแนน | 4 |
| มีความพร้อมมากที่สุด  | ให้คะแนน | 5 |

เกณฑ์การแปลความหมายของค่าคะแนนเฉลี่ยวัดระดับความพร้อม

|             |             |         |                       |
|-------------|-------------|---------|-----------------------|
| คะแนนเฉลี่ย | 1.00 – 1.49 | หมายถึง | มีความพร้อมน้อยที่สุด |
| คะแนนเฉลี่ย | 1.50 – 2.49 | หมายถึง | มีความพร้อมน้อย       |
| คะแนนเฉลี่ย | 2.50 – 3.49 | หมายถึง | มีความพร้อมปานกลาง    |
| คะแนนเฉลี่ย | 3.50 – 4.49 | หมายถึง | มีความพร้อมมาก        |
| คะแนนเฉลี่ย | 4.50 – 5.00 | หมายถึง | มีความพร้อมมากที่สุด  |

4.2 การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ใช้ในการวิเคราะห์ความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการ  
เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

## ผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย พบว่า

ลักษณะทางกายภาพของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ประวัติความเป็นมาของวัดพระบรมธาตุ

วัดพระบรมธาตุ เป็นวัดที่สร้างขึ้นมาพร้อมกับเมืองนครชุมเป็นวัดประจำเมืองเหมือนกับวัดพระแก้ว  
ประจำเมืองกำแพงเพชร จากศิลาจารึก สันนิษฐานว่า วัดพระบรมธาตุน่าจะก่อสร้างในปี พ.ศ. 1762 ในสมัยพ่อ  
ขุนศรีอินทราทิตย์ และวัดพระบรมธาตุได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัด เมื่อปี พ.ศ. 1858 สมัยต้นกรุงสุโขทัย เจดีย์  
มหาธาตุเมืองนครชุมเดิมมี 3 องค์ ตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน สันนิษฐานว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พ่อขุนรามคำแหง  
และพญาลิไทสร้างเป็นพุทธเจดีย์ประจำพระองค์

วัดพระบรมธาตุนครชุม มีหลักฐานจากแหล่งต่าง ๆ ที่ชัดเจน แสดงให้เห็นว่าเป็นวัดที่เก่าแก่คู่บ้านคู่เมือง นครชุมอย่างแท้จริง แม้แต่ในปัจจุบันคำขวัญของเมืองนครชุมก็ยังสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองมาแต่โบราณกาล ว่า “พระบรมธาตุคู่บ้าน พระยาวชิรปราการค้อมเมือง ป้อมทุ่งเศรษฐีลือเลื่อง กำแพงเมืองเจ้าร้อยปี คลองสวนหมากเสด็จประพาส ทุ่งมหาธาตบพพะพันธ์ดี หลวงพ่ออุโมงค์เป็นศักดิ์ศรี คนดีเมืองนครชุม”

ปัจจุบัน วัดพระบรมธาตุ มีฐานะเป็นพระอารามหลวง ชั้นตรี ชนิดสามัญ ได้รับการสถาปนาเมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2509 มีที่ดินตั้งวัด เนื้อที่ 32 ไร่ 2 งาน บนพื้นที่ราบริมแม่น้ำปิงทางฝั่งใต้ (ขณะนี้ติดคลองสวนหมาก) ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาครั้งแรกเมื่อ วันที่ 2 กันยายน พ.ศ. 2497 เป็นวัดพัฒนาตัวอย่างเมื่อปี พ.ศ. 2507 เป็นวัดพัฒนาดีเด่นเมื่อปี พ.ศ. 2516 เป็นวัดสะอาดประจักษ์ใจ เมื่อ พ.ศ. 2548

ทำเลที่ตั้งของวัดพระบรมธาตุนครชุม

ปัจจุบันวัดพระบรมธาตุนครชุม ตั้งอยู่เลขที่ 15 หมู่ที่ 3 บ้านปากคลองใต้ ตำบลนครชุม อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร มีพื้นที่ประมาณ 32 ไร่ 2 งาน

ลักษณะภูมิทัศน์ภายในวัดพระบรมธาตุนครชุมและบริเวณรอบ ๆ

ภูมิทัศน์ภายในวัดพระบรมธาตุ มีการตกแต่งไว้อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย มีการก่อสร้างโบราณสถาน และโบราณวัตถุต่าง ๆ ขึ้นเป็นกลุ่ม โดยมีพระบรมธาตุเจดีย์ เป็นจุดศูนย์กลาง ส่วนบริเวณภายนอกวัดรอบ ๆ วัดพระบรมธาตุซึ่งด้านหลังวัดติดริมคลองสวนหมากและแม่น้ำปิง (เดิมเป็นหน้าวัด) ทางวัดร่วมกับเทศบาลนครชุมและชาวบ้านได้มีการตกแต่งภูมิทัศน์ไว้อย่าง

**สถาปัตยกรรมและสิ่งอื่น ๆ ที่มีคุณค่าทางศาสนาภายในวัดพระบรมธาตุนครชุมซึ่งจัดเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม**

1. พระบรมธาตุเจดีย์ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ จำนวน 9 องค์ ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไททรงนำมาสถาปนาไว้ เมื่อปี พ.ศ. 1900 แต่เดิมพระบรมธาตุเจดีย์ เป็นพระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ 3 องค์ ตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน สันนิษฐานว่าสร้างโดย พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ปฐมบรมกษัตริย์ แห่งกรุงสุโขทัย องค์ 1 พ่อขุนรามคำแหงมหาราช องค์ 1 และสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท องค์ 1 ปัจจุบันพระบรมธาตุเจดีย์เป็นพระเจดีย์ทรงไทยประยุกต์ผสมมอญ เนื่องจากผู้ที่บูรณะครั้งใหญ่ในสมัย รัชกาลที่ 5 คือ พระยาตะก่า และพะป๋อหบดีพ่อค้าไม้ชาวกะเหรี่ยงได้สร้างพระเจดีย์ทรงมอญครอบไว้บนฐานเดิม

2. ต้นพระศรีมหาโพธิ์ 3 ต้น ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไททรงนำมาสถาปนาไว้ เมื่อ พ.ศ. 1900 พร้อมกับพระบรมสารีริกธาตุ จำนวน 3 ต้น ปัจจุบันต้นพระศรีมหาโพธิ์ มีขนาดบวช 10 คน โอบ และเหลือ อยู่เพียง 2 ต้น เนื่องจากอีก 1 ต้นนั้น โคนน้ำเซาะโคนลงแม่น้ำปิง

3. ศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรมไทยสายใยชุมชนตำบลนครชุม เป็นอาคารทรงไทยเดิมมีจั่วเดียว ปัจจุบันบูรณะเป็น ๓ จั่ว ด้านบนสร้างด้วยไม้สักทองทั้งหลัง ใช้เป็นที่ตั้งพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านศูนย์วัฒนธรรมไทยสายใยชุมชนตำบลนครชุม

4. พระอุโบสถ เป็นอาคารทรงไทยหลังคาลด ๒ ชั้น สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กเครื่องบนเห็นไม้ภายในเขียนรูปจิตรกรรมสมัยนิยมยุคปัจจุบัน

5. วิหารพระประธานพร เป็นอาคารทรงไทยหลังคาลดชั้นเดียว สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กเครื่องบนเป็นไม้ ประดิษฐานพระพุทธรูปปางประธานพร

6. วิหารพระนอน เป็นอาคารทรงไทยหลังคาลดชั้นเดียว สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กเครื่องบนเป็นไม้ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์ และปางอื่น ๆ

7. วิหารคดด้านทิศใต้ เป็นอาคารทรงไทยหลังคาลดชั้นเดียว สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กเครื่องบนเป็นไม้ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ๓ สมัย จำนวน ๓๐ องค์

8. ศาลาเรือนไทย เป็นอาคารทรงไทยแบบนครชุม สร้างด้วยไม้สักทองทั้งหลัง เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์จำลอง หลวงพ่อโสธรจำลอง รูปหล่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

9. วิหารอดีตเจ้าอาวาส เป็นอาคารทรงไทยหลังคาชั้นเดียว สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก เครื่องบนเป็นไม้ เป็นที่ประดิษฐานรูปหล่อหลวงปู่ทวด และอดีตเจ้าอาวาส ๒ รูป คือ พระครูธรรมาธิมุนี (สี) และพระวิเชียรโมลี (ปลั่ง)

#### **ความพร้อมของวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม**

ผลการศึกษาข้อมูลทั่วไปของนักท่องเที่ยว พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เป็นเพศชายมากกว่าเพศหญิง คิดเป็นร้อยละ 52.20 มีอายุระหว่าง 30-39 ปี มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 27.25 นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เป็นนักเรียน/นักศึกษามากที่สุดคิดเป็นร้อยละ 27.75 เดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุนครชุมเป็นครั้งแรก คิดเป็นร้อยละ 71.25 วัตถุประสงค์ในการเดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุนครชุมของนักท่องเที่ยวคือกราบไหว้พระบรมธาตุเจดีย์มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 53.25 รองลงมาคือ ทำบุญ คิดเป็นร้อยละ 36.50 และชมศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรมไทยสายใยชุมชน คิดเป็นร้อยละ 27.75 ตามลำดับ นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่รับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับวัดพระบรมธาตุนครชุมจากญาติ/เพื่อนมากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 34.25 รองลงมาคือ รับรู้ข้อมูลข่าวสารจากโทรทัศน์/หนังสือพิมพ์/หนังสือแนะนำ คิดเป็นร้อยละ 18.00 และรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากแผ่นพับ/ใบปลิว คิดเป็นร้อยละ 10.75 ตามลำดับ ลักษณะการเดินทางมาเที่ยววัดพระบรมธาตุนครชุมของนักท่องเที่ยว พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่เดินทางมาเองมากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 87.00 นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ประทับใจความโดดเด่นสวยงามของพระบรมธาตุเจดีย์มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 52.75 รองลงมาคือ ประทับใจในความศักดิ์สิทธิ์ของ

พระบรมธาตุเจดีย์ คิดเป็นร้อยละ 41.00 และประทับใจความสวยงามของศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรมไทยสายใยชุมชน คิดเป็นร้อยละ 26.75 ตามลำดับ

นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นว่สิ่งดึงดูดใจภายในวัดโดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ( $\bar{X} = 4.16$ ) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ทุกข้อมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากโดยข้อที่มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุดคือ พระบรมธาตุเจดีย์ภายในวัดมีความโดดเด่นสวยงาม( $\bar{X} = 4.45$ ) รองลงมา คือ ความศักดิ์สิทธิ์ของพระบรมธาตุเจดีย์ ( $\bar{X} = 4.44$ ) และศูนย์วัฒนธรรมไทยสายใยชุมชนตำบลนครชุมที่สะท้อนอัตลักษณ์ของตำบลนครชุมได้อย่างชัดเจน ( $\bar{X} = 4.12$ ) ตามลำดับ

ตารางที่ 1 ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และระดับความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อสิ่งดึงดูดใจภายในวัดพระบรมธาตุนครชุม (N = 400)

| สิ่งดึงดูดใจภายในวัด                                                                 | ค่าเฉลี่ย | ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน | ระดับความคิดเห็น |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----------|----------------------|------------------|
| 1. ความศักดิ์ของพระบรมธาตุเจดีย์                                                     | 4.44      | 0.61                 | มาก              |
| 2. พระบรมธาตุเจดีย์ภายในวัดมีความโดดเด่นสวยงาม                                       | 4.45      | 0.60                 | มาก              |
| 3. ต้นพระศรีมหาโพธิ์ 2 ต้น ที่มีลักษณะไม่เหมือนกับที่อื่น                            | 4.09      | 0.78                 | มาก              |
| 4. ศูนย์วัฒนธรรมไทยสายใยชุมชนตำบลนครชุมที่สะท้อนอัตลักษณ์ของตำบลนครชุมได้อย่างชัดเจน | 4.12      | 0.83                 | มาก              |
| 5. มีการจัดตกแต่งสถานที่ภายในวัดอย่างสวยงาม                                          | 3.99      | 0.78                 | มาก              |
| 6. มีการจัดตกแต่งสถานที่ภายในวัดร่มรื่นและเงียบสงบ                                   | 3.89      | 0.83                 | มาก              |
| รวม                                                                                  | 4.16      | 0.73                 | มาก              |

ด้านเส้นทางเข้าถึงวัดพระบรมธาตุนครชุม นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นว่าการเข้าถึง/เส้นทางเข้าถึงวัดพระบรมธาตุนครชุมโดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ( $\bar{X} = 3.60$ ) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า เกือบทุกข้อมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากโดยข้อที่มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุดคือ การเดินทางไปวัดพระบรมธาตุมีหลายเส้นทาง ( $\bar{X} = 3.78$ ) รองลงมา คือ มีรถโดยสารให้บริการในการเดินทางเข้าถึงวัดฯ ( $\bar{X} = 3.65$ ) และป้ายบอกทางไปวัดฯ ชัดเจนและสังเกตเห็นได้ง่าย ( $\bar{X} = 3.57$ ) ตามลำดับ ด้านสิ่งอำนวยความสะดวกภายในและบริเวณรอบ ๆ วัด นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นโดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง ( $\bar{X} = 3.32$ ) ด้านสภาพแวดล้อมของวัดพระบรมธาตุนั้น นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นโดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ( $\bar{X} = 3.95$ ) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ทุกข้อมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก โดยข้อที่มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุดคือ มีการดูแลรักษาความสะอาดพื้นที่ทุกส่วนภายในวัดเป็นอย่างดี ( $\bar{X} = 4.00$ ) รองลงมา คือ มีการควบคุมความดังของเสียง( $\bar{X} = 3.98$ ) และมีการดูแลรักษาความสะอาดพื้นที่บริเวณรอบ ๆ วัดเป็นอย่างดี ( $\bar{X} = 3.89$ ) ตามลำดับ นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความ

คิดเห็นต่อข้อจำกัดในการรองรับนักท่องเที่ยวของวัดพระบรมธาตุนครชุม โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ( $\bar{X} = 3.92$ ) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ทุกข้อมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก โดยข้อที่มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุดคือ การเข้าชมวัดพระบรมธาตุฯ สะดวกและไม่เสียค่าใช้จ่าย ( $\bar{X} = 4.29$ ) และมีการจำกัดจำนวนนักท่องเที่ยวที่เข้าชมในแต่ละวัน ( $\bar{X} = 3.55$ ) ตามลำดับ และด้านการให้บริการข้อมูลการท่องเที่ยวของวัดพระบรมธาตุนครชุม นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มีความคิดเห็นโดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ( $\bar{X} = 3.70$ ) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ทุกข้อมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก โดยข้อที่มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุดคือ มีคณะกรรมการ/พระสงฆ์ทำหน้าที่ดูแล อำนวยความสะดวกให้กับนักท่องเที่ยวในจำนวนที่เพียงพอ และมีคณะกรรมการ/พระสงฆ์ที่มีความรู้และความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับวัดทำหน้าที่ให้ข้อมูลกับนักท่องเที่ยว ( $\bar{X} = 3.73$ ) และ มีคณะกรรมการ/พระสงฆ์ที่มีความรู้และความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับวัดทำหน้าที่ให้ข้อมูลกับนักท่องเที่ยวในจำนวนที่เพียงพอ ( $\bar{X} = 3.66$ ) ตามลำดับ

#### ข้อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม

จากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการวัดพระบรมธาตุนครชุมเป็นแหล่งท่องเที่ยว ทั้งหน่วยงานภาครัฐ ผู้ประกอบการธุรกิจการท่องเที่ยว พระภิกษุสงฆ์และคณะกรรมการวัด นักวิชาการและชุมชนท้องถิ่น จำนวน 36 คน ผลการศึกษา พบว่า ทุกภาคส่วน มีความคิดเห็นตรงกันว่า วัดพระบรมธาตุนครชุมมีจุดเด่นที่แตกต่างจากวัดอื่น ๆ ในจังหวัดกำแพงเพชร คือ เมืองค์พระบรมธาตุเจดีย์ซึ่งบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 9 พระองค์ และต้นพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไททรงปลูกไว้ เป็นสิ่งดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปเดินทางมากราบไหว้และสักการะ ส่วนข้อเสนอแนะแนวทางในการพัฒนาวัดพระบรมธาตุนครชุมในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรมนั้น ทุกภาคส่วนมีความคิดเห็นตรงกันว่า ปัจจุบันวัดพระบรมธาตุมีศิลปกรรมที่โดดเด่นและดึงดูดใจนักท่องเที่ยวมากเพียงพอแล้ว แต่วัดควรมีการพัฒนาวัดพระบรมธาตุนครชุมเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยวชม ดังนี้ 1) วัดควรมีการจัดสรรพื้นที่อย่างเป็นสัดส่วน 2) วัดควรพัฒนาให้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมสำหรับผู้สนใจธรรมะทั่วไป 3) ควรมีการปรับปรุงภูมิทัศน์ภายในวัดให้สงบ ร่มรื่น สวยงาม มีการจัดสรรการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ให้เกิดประโยชน์ต่อพระภิกษุสงฆ์ให้ได้มากที่สุด 4) เพิ่มป้ายบอกทิศทางมาวัด จากถนนสายเอเชียหรือถนนทางหลวงจนถึงวัดพระบรมธาตุนครชุมให้ชัดเจน 5) เพิ่มป้ายอธิบายและให้ข้อมูล ณ โบราณสถานและโบราณวัตถุภายในวัด 6) ด้านหลังวัด (เดิมเป็นหน้าวัด) ควรปรับให้เป็นถนนวัฒนธรรม ย้อนยุคตลาดชุมชนนครชุมในอดีต และย้อนถึงการเสด็จประพาสต้นของรัชกาลที่ 5 7) ควรมีมาตรการจัดการสุนัขภายในวัดให้มีที่อยู่อย่างเป็นสัดส่วน 8) หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น จังหวัดกำแพงเพชร เทศบาลตำบลนครชุม องค์การบริหารส่วนตำบลนครชุม ควรเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการวัดพระบรมธาตุนครชุมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม และเป็นสถานที่เรียนรู้ประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร โดยการสนับสนุนงบประมาณในการจัดการ

## ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัย

### ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.นโยบายการจัดการวัดพระบรมธาตุนครชุม ควรมีการจัดสรรพื้นที่ภายในวัดให้ชัดเจน โดยแบ่งเขตระหว่างพุทธาวาสกับเขตสังฆาวาสให้ชัดเจน และควรจัดสรรการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ให้เกิดประโยชน์ต่อพระภิกษุสงฆ์ให้ได้มากที่สุด และควรมีเวลาเปิด-ปิดวัดให้ชัดเจน เพื่อมิให้นักท่องเที่ยวรบกวนพระภิกษุสงฆ์ในการปฏิบัติธรรมให้น้อยที่สุด นอกจากนี้ วัดควรร่วมมือกับกรมศิลปากรในการปรับภูมิทัศน์ภายในวัดและบริเวณรอบ ๆ วัด ในการย้ายบ้านเรือน สิ่งก่อสร้างที่ขัดแย้งกับสภาพขององค์พระบรมธาตุเจดีย์ออก เพื่อที่จะทำให้นักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปได้มองเห็นองค์พระบรมธาตุฯ ได้ชัดเจนขึ้น

2.หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ จังหวัดกำแพงเพชร เทศบาลตำบลนครชุม องค์การบริหารส่วนตำบลนครชุม เป็นต้น ควรเข้ามาสนับสนุนงบประมาณในการบริหารจัดการและพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางศิลปกรรม และควรเข้ามาปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนชาวจังหวัดกำแพงเพชร โดยเฉพาะชาวนครชุมให้รักและหวงแหนวัดพระบรมธาตุไว้ เนื่องจากวัดพระบรมธาตุนครชุมมีองค์พระบรมธาตุเจดีย์ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุ 9 องค์ และต้นพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งพระมหากษัตริย์ราชสีห์ทรงนำมาสถาปนาไว้ นับว่าวัดพระบรมธาตุนครชุมเป็นวัดที่ทรงคุณค่าทางศาสนา ที่ประชาชนจังหวัดกำแพงเพชรทุกคนควรได้ช่วยกันดูแลรักษาไว้

3.ชุมชนท้องถิ่นในเขตตำบลนครชุม ควรเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการวัดพระบรมธาตุนครชุม โดยเฉพาะในการต้อนรับและให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัดกับนักท่องเที่ยวและผู้สนใจทั่วไป เพื่อปลูกจิตสำนึกให้ชุมชนนครชุม รัก หวงแหนและช่วยกันพัฒนาวัดพระบรมธาตุนครชุมให้เยาวชนรุ่นลูกหลานได้ชมต่อไป ส่งผลให้เกิดการบริหารจัดการการท่องเที่ยวที่ยั่งยืนในอนาคต

### ข้อเสนอแนะด้านการจัดการ

1.ควรเร่งจัดทำการประชาสัมพันธ์วัดพระบรมธาตุนครชุมให้นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติได้รู้จัก ซึ่งจากการสอบถามนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่รู้วัดพระบรมธาตุนครชุมผ่านทางญาติและเพื่อนมากที่สุด รองลงมาคือ ผ่านทางโทรทัศน์/หนังสือพิมพ์/หนังสือแนะนำ และแผ่นพับ/ใบปลิว ตามลำดับ ดังนั้น หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรเร่งทำการประชาสัมพันธ์วัดฯ ผ่านสื่อโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ หนังสือแนะนำและแผ่นพับ ใบปลิว รวมทั้งผ่านสื่อที่เข้าถึงประชาชนและนักท่องเที่ยวได้อย่างทั่วถึงและหลากหลาย เช่น อินเทอร์เน็ต และโทรทัศน์ รวมทั้งเคเบิลทีวีท้องถิ่น เป็นต้น

2.ควรเร่งจัดทำป้ายบอกทิศทางมาวัดฯ ให้ชัดเจนและมีระยะห่างที่เหมาะสมเพื่อเอื้ออำนวยความสะดวกต่อการเดินทางมาเที่ยวชมวัดฯ ของนักท่องเที่ยวและประชาชนที่สนใจ และควรเพิ่มป้ายอธิบายให้ข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ ภายในวัดฯ ที่น่าสนใจเพิ่ม เช่น วิหารพระประธานพร วิหารอดีตเจ้าอาวาส เป็นต้น เพื่ออธิบายให้ข้อมูลกับนักท่องเที่ยวได้ทราบก่อนที่จะเที่ยวชม

## บรรณานุกรม

- กนกวรรณ ตุงศรีแก้ว.(2542,ตุลาคม-ธันวาคม).การพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว.จุลสารการท่องเที่ยว,18(4), ไม่ปรากฏเลขหน้า.
- กำไลทอง ปันน้ำ. (2543). ผลกระทบจากการจัดการสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมที่มีต่อชุมชนในกำแพงเมืองเก่าเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์หลักสูตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา. (2548). การพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน. กรุงเทพฯ: เพรสแอนด์ ดีไซน์.
- ประคอง กรรณสูตร. (2542). สถิติเพื่อการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์ (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ:จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ประวุฒิ แยมยลงาม. (2537). การวางแผนอนุรักษ์และพัฒนาบริเวณวัดในเมืองเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระมหาวิชาญ เลี้ยวเส็ง. (2546). พุทธศิลป์กับการท่องเที่ยว: ศึกษาบทบาทของวัดในการอนุรักษ์พุทธศิลป์. กรุงเทพฯ: ศรีเอท มายด์.
- วัดพระบรมธาตุ. (2549). ประวัติความเป็นมาของวัดพระบรมธาตุนครชุม.กำแพงเพชร: ม.ป.พ.
- สุวรรณา ชูโชติ.(2541). วิธีวิจัยทางสหกรณ์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.